

ՊԱՏՄԱԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ
HISTORY AND PHILOLOGY
ИСТОРИЯ И ФИЛОЛОГИЯ

ԱՇՈՏ ՍԱՐԳՍՅԱՆ*

DOI:10.57155/ETVB4936

ՀԱՅՈՑ ԴԱՐՁԻ ԱՌԱՋԻՆ ՓՈԻԼԸ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԴԻՏԱՆԿՅՈՒՆԻՑ

Բանալի բառեր՝ Տրդատ Գ թագավոր, Գրիգոր Լուսավորիչ, քրիստոնեություն, հեթանոսություն, Հռոմեական կայսրություն, քաղաքական երևույթ, ազգային ինքնություն, պետական կրոն:

**Քրիստոնեության ընդունումը Հայաստանում եւ
Հռոմեական կայսրությունում**

Որպես Հայոց դարձի առաջին փուլի սկիզբ նկատի ունենք քրիստոնեությունը որպես պետական կրոն հռչակելը 4-րդ դարի սկզբին, որպես երկրորդ փուլի սկիզբ՝ հայոց գրեթե գյուղատնտեսական «ոսկեդարով» այն համատարած ու վերջնականապես տարածված դարձնելը. յուրաքանչյուր շուրջ մեկ դարի տևողությամբ երկու շրջադարձային իրադարձություն, որոնք, իրոք, ճակատագրական եղանակով Հայոց պատմության, հայ ժողովրդի համար¹:

Քրիստոնեությունը Հայաստանում որպես պետական կրոն ընդունելը քաղաքական քայլ էր առաջին հերթին. այն ուղղված էր պետական անվտանգության, ավելի ստույգ՝ որպես առանձնացող հանրույթ - ժողովրդի ու նրա բնա-

* Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, պ.գ.թ., ashot.sargsyan@gmail.com, հոդվածը ներկայացնելու օրը՝ ապրիլի 21, 2024, հոդվածը գրախոսելու օրը՝ 2 մայիսի, 2024:

¹ Այդ իրադարձություններին զիտության մեջ տրված բարձրագույն եւ արժանի գնահատականներից ներկայացնենք առավել ամփոփն ու բնորոշը. «Հայաստանի քրիստոնեացում եւ գրեթե գյուղ. ահա քաղաքական նշանակություն ունեցող երկու բախտորոշ իրադարձում, որոնք նրանց իրադարձություններին՝ մի դեպքում՝ Գրիգոր Լուսավորչին եւ Տրդատ Գ թագավորին, մյուս դեպքում՝ Մեսրոպ Մաշտոցին եւ Վռամշապուհ թագավորին, որպես բացառիկ կերպարներ, առանձնացնում են Հայոց պատմության մնացյալ բոլոր հսկաներից» (Լ. Տեր-Պետրոսյան, Ազգայնագիտական պրոպագանդա, Երևան, 2019, էջ 6):

կեցրած երկրի վրա թագավորական իշխանության տեսքով միասնական պետականության պահպանման խնդրի լուծմանը: Վաղուց արձանագրված է պատմագիտության մեջ, որ նման մի խնդիր անխուսափելիորեն պետք է առաջանար Պարսկաստանում կատարված հեղաշրջմամբ ազգակից Պարթև Արշակունիների փոխարեն հակառակորդ Սասանյան տոհմի թագավորական հարստության հաստատումից հետո:

Հայաստանը մինչ այդ, կարելի է այսպես ասել, աշխարհի երկու՝ Հռոմեական եւ Պարսկական անվտանգության համակարգերից² երկրորդի մաս էր՝ որպես Պարթևական հարստության Երկրորդ գահ:

Հայաստանի նկատմամբ Սասանյանների իշխանության վերաբերմունքը թշնամական պիտի լիներ արդեն ի սկզբանե, քանի որ այստեղ, իրենց ազգակից հայ Արշակունիների մոտ էին ապաստան գտել իշխանությունը կորցրած պարթևական տոհմի թագավոր Արտավան Ե-ի որդիները եւ Սասանյանների այդ հակառակորդներ³: Այդ թշնամանքը պիտի նաեւ խորանար: Դատելով մեր պատմիչների վկայություններից՝ Պարսկաստանում կատարված վերոհիշյալ հեղաշրջումից հետո, Հայաստանը դրա հետ ոչ մի կերպ չի համակերպվել եւ տեւական ու համառ պայքար է մղել Պարթևական հարստության իշխանության վերականգնման համար: Որքան էլ բնույթով վիպական, այդ պատումներն անհիմն չեն կարող լինել. նման մի ընդդիմացումը Հայաստանի կողմից ավելի քան բնական պիտի լիներ թագավորական տների տոհմական արյունակցության հանգամանքով, դրանով իսկ՝ Հայաստանի՝ իր արտաքին անվտանգության երաշխավորի իշխանությունը վերականգնելու բնական մղումով: Հասկանալի է, որ Սասանյանները Հայաստանում տիրող Արշակունիների մեջ հարստեւ վտանգ պետք է տեսնեին:

Այս ամենին ավելանում էր Իրանում զրադաշտականությունը պետական կրոն հռչակումով այն որպես արտաքին քաղաքական նվաճումների եւ ազդեցությունների ընդլայնման միջոց օգտագործելը: Գաղափարախոսական այդ լծակի օգտագործմամբ Հայաստանի նկատմամբ նման փորձեր արվեցին հատկապես այն շրջանում, երբ վերջինս տեւական մի ժամանակ գրկված էր Արշա-

² Կարծում ենք՝ ճիշտ չէ Հայաստանի անկախության շրջաններում օգտագործել «քաղաքական կողմորոշում» եզրը (այս մասին տե՛ս **Ա. Բ. Սարգսյան**, «Պետականության ռեսուրսը եւ արժեքային համակարգը՝ արտաքին քաղաքականությունը պայմանավորող գործոններ (մ.թ.ա. 2-րդ – մ.թ. 4-րդ դարեր)», *ՊԲՀ*, № 2, 2019, էջ 233-234, 245-251): Խոսքն իրականում վերաբերում է տվյալ շրջանում գոյություն ունեցող անվտանգության որեւէ համակարգի մասկազմելուն, եթե երկիրն ինքը չի գլխավորում նման մի համակարգ:

³ **Հ. Մանանդյան**, *Երկեր*, հ. Բ, Երեւան, 1978 էջ 74:

կունի թագավորական իշխանությունից⁴: Պաշտամունքի ավելի առարկայական հիմքով ու խորհրդանիշերով, ոչ բարդ գաղափարախոսությամբ եւ հայկական միջավայրում արդեն ծանոթ այս կրոնը, մանավանդ պետական օժանդակությամբ, հեշտությամբ կարող էր տարածվել վաղնջական ժամանակներից նաեւ Արեւի պաշտամունք ունեցող Հայաստանում՝ վտանգ սպառնալով երկրի միասնականությանը եւ թագավորական իշխանությանը: Այդ վտանգը հատկապես մեծ պիտի լիներ Հայաստանում հողատիրության յուրահատկության՝ իրենց տիրույթների նկատմամբ նախարարական տների անձեռնմխելի սեփականության իրավունքով (նաեւ հարեւան երկրների կողմից ճանաչվող) օժտվածության հանգամանքով:

Աշխարհաքաղաքական եւ Պարսկաստանի ներքին կյանքում տեղի ունեցած հիշյալ փոփոխություններից հետո բնական անհրաժեշտություն առաջացավ մղվել դեպի մյուս՝ արեւմտյան, հռոմեական անվտանգության համակարգ: Հռոմի օգնությամբ Հայաստանում թագավորական գահին տիրելն իր հերթին Տրդատ Գ-ի համար ավելի քան բնական էր դարձնում նույն ռազմավարության շարունակումը եւ խորացումը: Բայց անվտանգության հռոմեական համակարգը, նախ՝ նույնքան հուսալի չէր, որքան իրանականը՝ արյունակից պարթեւական թագավորական հարստությամբ: Երկրորդ՝ դա երկրի անվտանգության եւ իշխանության պահպանման երկու հիմքերից, երաշխիքներից միայն մեկը՝ արտաքինն էր ապահովում եւ, որպես այդպիսին, դեռ բավարար չէր:

Հայաստանը, որպես պետական միավոր, շատ վաղուց ուներ պետական իշխանության անվտանգության մի այլ՝ ներքին հիմք-երաշխիք: Դա նրա՝ վաղ ժամանակներից վկայված «միալեզու» լինելու առանձնահատկությունն էր՝ որպես ինքնության, ազգային առանձնացման առաջնային հատկանիշ, ինչով նա, ի տարբերություն իր հարեւանների, նաեւ Հռոմեական եւ Պարթեւական կայսրությունների, ըստ էության, մի «ազգ-պետություն» էր⁵: Ազգակից պարթեւական հարստության հարեւանության պայմաններում, նույն հարստության Երկրորդ գահն ունենալով, լեզվական հատկանիշով հայկական «մենքի» առանձնացումը բավարար էր որպես ինքնուրույն պետականության անվտանգության, իշխանության ապահովության ներքին երաշխիք: Պարսկաստանում պարթեւների հակառակորդ ցեղի՝ Սասանյանների իշխանության հաստատմամբ, միաստվածային (ոմանց կողմից դուալիստական համարվող) զրադաշտականության՝ պետական կրոն հռչակմամբ եւ թշնամական հարաբերությունների պայմաններում Հա-

⁴ Ռ. Մանասերյան, նշվ. աշխ., էջ 166-169:

⁵ Ա. Բ. Սարգսյան, «Պետականության ռեսուրսը...», էջ 236-245:

յաստանին պետք էր ժողովրդի ինքնության, առանձնացման ներքին ավելի հզոր մի հիմք, ինչպիսին արդեն չէր կարող լինել լեզվական ընդհանրության հատկանիշը: Այդպիսին կարող էր լինել միայն կրոնական կտրուկ տարբերակումը, ինչին հնարավոր չէր հասնել հանդուրժողականությամբ ու աստվածների խաղաղ համակեցությամբ բնորոշվող բազմաստվածության պայմաններում: «Պարսից՝ քաղաքական ազդեցության գործիքի վերածված գրադաշտականությանը կարելի էր դիմակայել մի այլ, ավելի հստակ սահմանազատում ենթադրող, որեւէ այլ կրոն եւ աստված չհանդուրժող միաստվածային կրոնով: Այդպիսին կարող էր լինել քրիստոնեությունը: Տրդատ Գ թագավորի՝ ամբողջ Հայաստանի վրա թագավորելուն նախորդած շրջանի դրամատիկ իրադարձություններն ավելի սրեցին եւ օրակարգային դարձրին նրանից մի նոր, ավելի հզոր պարսպով առանձնացման, սահմանազատման քաղաքական այս խնդիրը: Սա չէր նշանակում, անշուշտ, թե լեզվական ընդհանրության հատկանիշը հետին պլան էր մղվում: Ընդհակառակը, դրա նկատմամբ հոգածությունը քիչ ավելի ուշ նաեւ պիտի շեշտակի մեծանար, բայց արդեն ոչ այնքան որպես ազգ-տեսակի սահմանազատման առաջնային հատկանիշ, այլ որպես ինքնության նոր հիմքը՝ քրիստոնեական հավատն ունենալու եւ անխաթար պահելու կենսական միջոց, գործիք⁶:

Հակառակ Ագաթանգեղոսով փոխանցված պատումների, քրիստոնեությունը որպես պետական կրոն ընդունելու որոշումն, անկասկած, կայացրել է Տրդատը եւ կայացրել է հիշյալ քաղաքական նկատառումներով ու շարժառիթներով՝ ընդդեմ Պարսկաստանի: **Ընդդեմ Պարսկաստանի, բայց ոչ միաժամանակ նաեւ ընդդեմ Հռոմի՝** ինչպես ընդունված է գնահատել պատմագիտական վերջին ուսումնասիրություններում⁷:

⁶ Այս առումով հատկանշական է մի դրվագ, որ վերաբերում է 6-րդ դարի վերջին կամ 7-ի սկզբին: Պարսից Խոսրով թագավորը քաջությամբ աչքի ընկած Սմբատ Բագրատունուն նշանակում է Վրկանից մարզպան. «Իսկ Սմբատայ երթեալ հասեալ յաշխարհն յայն՝ գտանէ անդ զգերեալ ազգս ի Հայաստանեայց եւ բնակեցուցեալս ի Թուրքաստան կողմանէ մեծի անապատին, որ Սագաստան անուանի, զլեզու իւրեանց մոռացեալ եւ դպրոթիւնն նուագեալ յոյժ: Որոց եւ տեսեալ զՍմբատ՝ յաւէտ իմն խրախ լինէին, եւ ի հրամանէ նորուն դարձեալ աշակերտեալ ըստ հայերէն հազագացս սիողոբայիցն զլեզուն նորոգէին. եւ ուսեալ զդպրոթիւն հայերէն՝ հաստատեին ի հաւատս» (Հովհաննէս Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 69-70):

⁷ Ռ. Մանասերյան, նշվ. աշխ., էջ 178-181, Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 45, 56, Ս. Արեւշատյան, «Հայաստանում քրիստոնեության ընդունման պատմական նշանակությունը», Հայաստանը եւ քրիստոնեությունը, ժողովածու, Երևան, 2000, էջ 19, Կ. Միրումյան, «Քրիստոնեության ընդունումը Հայաստանում եւ ազգային-քաղաքական խնդրակարգը», նույն ժողովածուն, էջ 90, ՀՊ, հ. 2, գիրք 1-ին, էջ 26: Հայոց պատմության առաջին ակադեմիական հրա-

Հռոմեական/բյուզանդական աշխարհում եւ Հայաստանում քրիստոնեության, որպէս պետական կրոն ընդունելու ուղիների, հանգամանքների եւ արդյունքների համեմատությունը կարելու է այս հարցի պարզաբանման ու գնահատման համար, ինչպէս նաեւ կարող է օգտակար լինել որպէս թվագրման հիմք⁸: Այստեղ առաջին պլանում ականայտ է տարբերությունը. Հռոմեական կայսրության դեպքում դա կրոնական հավատալիքների բազմաստիճային հետեւանութեան համակարգը միաստիճային քրիստոնեությանը փոխարինելու տեւական աստիճանական գործընթաց է, Հայաստանի դեպքում՝ կարճաժամկետ հեղափոխական ակտ:

Հռոմեական իրականության համար հավաստի փաստերի արժեք ունեն հետեւյալ իրողությունները.

Ա) Միլանի հրովարտակով քրիստոնեությունը կայսրության տարածքում մյուս կրոնների շարքում ստացավ հավասարապէս արտոնված, պաշտոնական կարգավիճակ:

Բ) Հեթանոսության եւ այլ կրոնների վերջնական դուրսմղումը եւ քրիստոնեության՝ միակ պաշտոնական, պետական կրոն դառնալը տեւեց շուրջ մեկ դար եւ ավելի:

Գ) Իշխանության հիերարխիայում եկեղեցին դրվեց երկրորդ տեղում՝ որպէս կայսերական աշխարհիկ իշխանության սպասարկու:

Որպէս մեկնակետ ընդունելով այս փաստերը հետահայաց դիտարկմամբ փորձենք գնահատել դրանցից յուրաքանչյուրի հիմքերը:

Սկսենք երկրորդից: Քրիստոնեությունը Հռոմեական/բյուզանդական կայսրությունում պետական եւ միակ կրոն դառնալու վերջնագծին նախորդել են հետեւյալ իրադարձությունները կամ քայլերը.

տարակցությունում ըստ Եւթյան նույն բանն է ասվում, բայց մի փոքր զգուշավոր. «Քրիստոնեության ընդունումը Հայաստանում հակասում էր նաեւ հունահռոմեական կրոնագաղափարական համակարգին, սակայն Հռոմը հանդուրժեց այն, քանի որ ուղղված էր Իրանի եւ զրադաշտականության դէմ», ՀՉՊ, 1984, հ. 2, էջ 71: Ըստ Եւթյան ճիշտ է ու տրամաբանական հետեւյալ արձանագրումը. «Հռոմեական զինված ուժերի ուղեկցությամբ Հայաստան եկած եւ գահի վրա հաստատված Տրդատ Գ-ն (299-330) հավատարիմ մնաց կայսրության շահերին, որոնք այդ ժամանակահատվածում հիմնականում համընկնում էին նրա երկրի շահերին» (Գ. Саркисян, К. Худавердян, К. Юзбашаян, Потомки Хайка, Ереван, 1998, с. 43): Հակոբ Մանանդյանը նույնպէս համարում է, որ քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելով «Հայաստանն այնուհետեւ սերտ հարաբերությամբ կապվեց Հռոմեական կայսրության հետ» (Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 133):

⁸ Քրիստոնեության, որպէս պետական կրոն հռչակման ընդունված թվագրումը 301 թվականն է (տե՛ս ՀՉՊ, էջ 22): Մինչդեռ գիտության մեջ այդ թվագրումը «լողում է» 276-314 թվականների միջև (տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 229-231):

- 311 թ. Գալերիոս կայսեր Նիկումեդյան հրովարտակր՝ կրոնական հանդուրժողականության մասին:
- 313 թ. Միլանի հրովարտակր՝ համաձայնություն հռոմեական կայսր Կոստանդիանոսի եւ Լիկիանոսի միջեւ, որով կայսրության ողջ տարածքում վերահաստատվեց կրոնական հանդուրժողականությունը, բայց նաեւ վերադարձվեց քրիստոնյաներից խլված ողջ զույքը:
- 321 թ. Կոստանդիանոս կայսրը քրիստոնեական եկեղեցիներին թույլատրեց նվերներ ստանալ, ունեցվածքը ըստ կտակի տնօրինելու արտոնություն տվեց:
- 331 թ. Կոստանդիանոսը հրամայեց ցրել հերետիկոսական աղանդները՝ նրանց սեփականությունը պետականացնելով, իսկ եկեղեցիները հանձնելով քրիստոնյաներին:
- 337 թ. Կոստանդիանոսը մկրտվեց:
- 343 թ. Կոստանդիանոսի որդի Կոնստանդիոսը հրամայեց փակել հեթանոսական տաճարները:
- Հուլիանոս կայսրը (361-363) հրամայեց հեթանոսական տաճարներին վերադարձնել նրանցից բռնագրաված զույքը: Քրիստոնյաներին արգելվեց մտնել բանակ, պաշտոններ ունենալ կառավարման համակարգում:
- 380 թ. Թեոդոսիոս կայսրը (379-395) քրիստոնեությունը հայտարարեց պետական կրոն եւ հրամայեց բռնագրավել հեթանոսական տաճարներին պատկանող զույքը:
- 394 թ. արգելվեցին Օլիմպիական խաղերը:
- 399 թ. սկսվեց հեթանոսական տաճարների ավերումը գյուղական վայրերում:
- 407 թ. հրամայվեց ավերել հեթանոսական պաշտամունքի զոհասեղանները եւ արձանները քաղաքներում:
- 435 թ. հրաման արձակվեց ավերել տարբեր տեղերում դեռեւս պահպանված հեթանոսական տաճարները⁹:

Հուլիանոս կայսեր կարճաժամկետ «խտոտորումը» չի խանգարում արձանագրելու կայսրության ի սկզբանե որդեգրած՝ քրիստոնեությունը պետական եւ միակ կրոն դարձնելու հստակ **քաղաքական ռազմավարական ուղեգիծը**՝ քաղերի հետեւողական ու տրամաբանական հաջորդականությամբ, աստիճանական ընթացքով եւ վերջնագծով: Սակայն հենց նույն այդ քաղերի հաջորդականու-

⁹ Իրադարձությունների այս ժամանակագրությունը տե՛ս Ծ. Էնչլեն, Կրոնի ծագումը, Երեւան, 1956, էջ 274-284:

թյան մեջ նույնքան ակնհայտ է նաև զգուշավորությունը¹⁰: Նման մի զգուշավորություն ավելի քան խելամիտ ու բնական պիտի լիներ պետական իշխանության համար ամենակարևոր խնդրի՝ ներքաղաքական կայունության խաթարում թույլ չտալու մտահոգությամբ: Այդ զգուշավորությունը եւ աստիճանականությունը պետական իշխանության համար սպառնալից նույնքան եւ ավելի կարևոր եւս մի խնդրի լուծում (Գ. կետ). կայսերական իշխանությունը կարողացավ պահել եւ դարերի համար սրբագործել իր գերակայությունը հոգևոր իշխանության՝ եկեղեցու նկատմամբ¹¹:

Այժմ նույն սկզբունքով անդրադառնանք առաջին (Ա. կետում) արձանագրված փաստին:

Կայսրությունում առաջացած քրիստոնեությանը արտոնված կրոնի կարգավիճակը մերժվել էր ավելի քան երկուսուկես դար շարունակ: Ոչ միայն մերժվել էր, այլև նրա նկատմամբ պարբերաբար հալածանքներ էին եղել: Բազմաստվածային միջավայրում նման երևույթ, կարծես թե, չի եղել որեւէ այլ հավատքի, աստվածության նկատմամբ: Այդ հալածանքները, որ հիմնականում ոչ թե պարզ հավատացյալների, այլ կրոնի սպասավորների նկատմամբ էին եւ ավելի շատ կայսրության արեւելյան շրջաններում, պայմանավորված չեն եղել նրա նոր լինելու հանգամանքով: Դրանք ծավալվում էին որոշակի, որպես կանոն՝ կայսրերի պաշտամունքի ծիսական արարողություններին եկեղեցու ներկայացուցիչների մասնակցելուց հրաժարվելու առիթներով¹², եւ երկար չէին տևում: Այդուամենայնիվ, քրիստոնեությունն աստիճանաբար տարածվեց հանդուրժողականությամբ եւ «հյուրընկալությամբ» բնութագրվող բազմաստվածային միջավայրում: Իսկ ժամանակի ընթացքում մի կողմից եկեղեցին ինքն էր մեղմացնում

¹⁰ Բյուզանդագիտության մեջ էլ քրիստոնեության ընդունման հարցում արդարացված քաղաքական զգուշավորության հանգամանքը արձանագրված է դեռ Կոստանդիանոսից սկսած. «Կոստանդիանոսը անկեղծ էր իր համոզմունքներում քրիստոնեության ճիշտ լինելու մեջ, սակայն իր կրոնական զգացումները ենթարկում էր քաղաքականությանը: Նա մկրտվեց միայն մահվանից առաջ, եւ իր ողջ կյանքի ընթացքում չհրաժարվեց հեթանոսական պաշտամունքները ղեկավարելուց» (История Византии, т. 1, Москва, 1961, с. 165): Միաժամանակ, սակայն, իր ձեռքում կենտրոնացրեց քրիստոնեական եկեղեցու գործերը. դեռ անգամ չմկրտված՝ նա էր փաստորեն դավալարում Նիկիայի տիեզերական ժողովը եւ դավանաբանական հարցերում թելադրում իր կամքը (տե՛ս նույն տեղում, էջ 169):

¹¹ «Պետության հետ դաշինք կնքելու առաջին օրվանից տիրապետող դիրքը պետական իշխանությանն էր, որը իշխում էր եկեղեցու վրա: Կոստանդինը փաստորեն ղեկավարում էր այն: Հետագայում կայսեր միջամտության իրավունքը եկեղեցական գործերին վավերացվեց ինչպես աշխարհիկ օրենքներով, այնպես էլ եկեղեցական կանոններով» (История Византии, с. 149-150):

¹² Գ. Էնչլեն, Կրոնի ծագումը, էջ 272-274:

սահմանափակումները իր հավատացյալների նկատմամբ¹³, մյուս կողմից՝ մեղմանում էին կայսրերի պաշտամունքի ծիսական արարողություններին չմասնակցելու համար սահմանված պատիժները եւ նվազում էր հալածանքների համախափանությունը: Դրանց վերջին հայտնի աղբյուր, մինչեւ Միլանի հրովարտակր, Դիոկլետիանոսի իշխանության վերջին տարիներին էր, մինչդեռ դրանից առաջ տեւական միջրջան (ներառյալ նույն Դիոկլետիանոսի ամբողջ 17 տարին) հալածանքների էական դրսևորումներ չկան: Հալածանքները, թերեւս, օբյեկտիվորեն նաեւ նպաստել են մի կողմից՝ քրիստոնեության տարածմանը, մյուս կողմից՝ նրա վարդապետության կատարելագործմանը, դրանով իսկ՝ մրցունակության եւ կենսունակության բարձրացմանը, իշխանության հասնելու համար հասունացմանը:

Այլ խոսքով՝ այս կրոնը մշտապես եղել է կայսրության քաղաքական ընտրանու ուշադրության կենտրոնում, ինչը, բնականաբար, պիտի նշանակեր քաջ տեղեկացվածություն ինչպես դրա տարածման ընթացքի եւ մասշտաբների, այնպես էլ, որպես գաղափարախոսություն՝ յուրահատկությունների, ներքին զարգացումների մասին: Եթե քրիստոնեությունը թույլատրված կրոն համարելու պահից մինչեւ դրա պետական ու միակ կրոն դառնալը եւ հեթանոսության լիակատար դուրսնորումը շուրջ մեկ դար է տեւել, դա ինքնին նաեւ այս հարցի նկատմամբ վերաբերմունքի **բացառիկ քաղաքական լրջության** ցուցիչ է: Եւ դա հստակապես է. հազարամյա պատմությամբ Հռոմեական կայսրության նման լրջագույն պետությունը հանպատրաստից ու անակնկալ որոշում չէր կարող կայացնել նրբագույն ու կարեւորագույն, իր համար եւս շրջադարձային ու դժվարին նման մի քաղաքական հարցում¹⁴: Ուստի եւ՝ Միլանի հրովարտակր այլ բան չէր, քան մինչ այդ արդեն Հռոմի կողմից որդեգրած՝ քրիստոնեությունը պետական կրոն դարձնելու վերոհիշյալ **ռազմավարական ուղեգծի առաջին քայլ**՝ դրա հետագա ընթացքի եւ վերջնադրյունքի հստակ գիտակցմամբ:

Իսկ դա իր հերթին նշանակում է, որ նույնպիսի լրջությամբ, եւ տեւական միջրջան, հարցն ուսումնասիրված պետք է լինել նաեւ մինչեւ այդ առաջին քայլը կատարելը: Ըստ այդմ՝ կայսրության իշխանական վերնախավում տեւական միջրջան (գուցե մի քանի տասնամյակ) այն քննարկման օրակարգային նյութ

¹³ История Византии, с.146.

¹⁴ Քրիստոնեության պաշտոնականացումը եղած դիցարանի համալրում չէր մի նոր աստվածությամբ: Ակնհայտ էր, որ միաստվածային լինելու հանգամանքով որեւէ այլ կրոն ու աստվածություն չհանդուրժող քրիստոնեությունը չէր կարող մշտապես խաղաղ գոյակցել մյուսների կողքին ու ինչ-որ պահի պետք է լինել միակը:

պետք է եղած լիներ¹⁵՝ հոգուտ քրիստոնեության լուծելու միտումների տեսանկյունից ուղղվածության վերակորույթ: Այսինքն՝ այդ քննարկումներում է ձեռավորվել այն համոզումը, որ միաստվածային քրիստոնեությունը հեթանոսության համեմատ այդտեղի հարմար է որպես ցանկացած իշխանության համար գերկարեւոր երկու՝ ներքաղաքական կայունության ապահովման եւ կայսեր իշխանության օրինակարգության սրբագործման մեխանիզմ: Եւ ճիշտ այնպես, ինչպես 313 թվականից մինչեւ դարավերջ ձգվող գործընթացում ռազմավարական ուղեգիծը տեսնելուն չի խանգարում այդ ընթացքում Հուլիանոս կայսեր «ետդարձի» կարճաժամկետ փորձը, նույն կերպ՝ 313-ից ժամանակագրորեն ներքեւ՝ նախապատրաստական այդ շրջանի քննարկումների հիշյալ ուղղվածության մասին ենթադրությանը չի խանգարում Դիոկլետիանոս կայսեր կողմից ձեռնարկված հալածանքների նույնքան կարճաժամկետ վերջին դրվագը:

Տրդատը, տեսական ժամանակ լինելով հռոմեական վերնախավի շրջանակներում, չէր կարող տեղյակ չլինել հաստունացող ու սպասվող զարգացումների ռազմավարական այս ուղղվածությանը: Այսինքն՝ նա քաջ գիտակցել է, որ քրիստոնեությունը Հայաստանում պետական կրոն հռչակելու իր քայլը Հռոմում որեւէ կերպ չի կարող մեկնաբանվել ո՛չ որպես իրենից զաղախարական սահմանազատման, ո՛չ հռոմեական կայսրերից անկախանալու¹⁶, ո՛չ էլ կայսրությանը քաղաքական հակադրման մի ակտ: Առավել եւս՝ դա չէր կարող մեկնաբանվել որպես թագավորական իր իշխանության օրինակարգությանը աստվածային կամքի մակարդակ հաղորդելու, դրանով իսկ Հռոմի ազդեցության լիակատար թոթափման գործողություն¹⁷: Այսպես՝ նույն կայսրության օգնությամբ թագավորական իշխանության վերականգնման համար նրան պարտական ու նրա քաղաքական ազդեցության ողորտում գտնվող¹⁸ Տրդատը ոչ թե համարձակ, հերոս,

¹⁵ Կարծում ենք՝ մեր այս ենթադրությունը հաստատում է Միլանի հրավարտակի մուտքում ընդգծված բառակապակցությունը. «**Կանուխ ժամանակաց հետե** այսպիսի ինչ խորհուրդի մտի ունելով մեր՝ եթէ չէ արժանա զլանալ զկրօնից զազատութիւն, այլ շնորհել մանաւանդ իւրաքանչիւր իշխանութիւն ի վերայ կամաց իւրոց եւ խորհրդոց, ընտրել իւր զոր եւ կամիցի պաշտել, հրաման տուաք՝ որպէս այլոց ամենեցուն, նոյն եւ քրիստոնեից պահել զօրէնս դենին իւրեանց եւ պաշտաման»։ «**Վաղուցի վեր**, համարելով, որ պետք չէ ճնշել դավանանքի ազատությունը, այլ ընդհակառակը՝ յուրաքանչյուրին թույլ տալ ըստ իր մտքի եւ կամքի պաշտել ինչ (աստծու) ուզում է, մենք հրաման տվեցինք ինչպես մյուսներին, այնպես էլ քրիստոնյաներին պահպանել իրենց հավատը եւ պաշտամունքը» (Եւսեբիոսի Կեսարացոյ *Պատմություն եկեղեցւոյ*, Վենետիկ, 1877, էջ 744):

¹⁶ Ինչպես կարծում է Ս. Արեւշատյանը (տե՛ս նշվ. աշխ. էջ 19):

¹⁷ **Ռ. Մանասեթյան**, նշվ. աշխ., էջ 180: Այս ծայրահեղության դեմ արված մասնակի վերապահումները տե՛ս ՀՊ, հ. 2, գիրք 1-ին, էջ 28:

¹⁸ Հ. Մանասեթյանը համարում է, որ Հայաստանը ընդհանրապես վասալական կախման մեջ էր Արեւելյան Հռոմեական կայսրությունից (**Հ. Մանասեթյան**, նշվ. աշխ., էջ 443):

խոհեմ գործիչ, այլ արկածախնդիր պետք է լիներ՝ ակնհայտորեն անհամաչափ ուժերով միաժամանակ նույն կերպ ու միաժամանակ հակադրվելով աշխարհի ամենահզոր երկու տերություններին՝ ինչպես Սասանյան Պարսկաստանին, այնպես էլ Հռոմեական կայսրությանը¹⁹։ Իր զահակարության համար Հռոմին պարտական Տրդատն անտարակույս ունեցել է նաև քաղաքական մտածողության եւ էթիկետի այն տարրական ըմբռնումը, որ նման մի քայլ կատարելուց առաջ այդ մասին պետք է տեղյակ պահել դաշնակցին, առավել եւս՝ հովանավորին։ Այսինքն՝ նախապես նաեւ կարող էր ունենալ կայսրության համաձայնությունը։

Այսպիսի բացատրությամբ՝

Ա) Միրանի հրովարտակր որեւէ դեր չի խաղում Հայոց դարձի թվական մինչեւ 313 թվականը որոշելու հարցում, եթե հայտնի ժամանակագրական մյուս ցուցումները դրա համար բավարար են։

Բ) Վերանում են արդեն իսկ ժողովրդական վեպում հերոսացած Տրդատին մի անգամ էլ այսօրվա պատմագիտական վեպով լրացուցիչ «հերոսացնելու» գայթակղության հիմքերը։

Իսկ թե ինչու Հռոմեական կայսրությունում քրիստոնեության պետական կրոն դառնալը եւ հեթանոսության ամբողջական դուրսանդումը շուրջ մեկդարյա սատինճանական բազմաքայլ մի գործընթաց էր²⁰, ոչ թե հեղափոխական ակտ՝ ինչպես Հայաստանում, ապա դրա պատասխանը կարող է լինել հետեւյալը. Հռոմը կարող էր իրեն նման շոսյություն թույլ տալ՝ ընտրել քրիստոնեությունը պետական (ու միակ) կրոն դարձնելու դժվարին խնդրի լուծման բազմաքայլ, աս-

¹⁹ Բնականաբար, անընդունելի է նաև Հայոց Դարձի խնդրին վերաբերող աշխատություններից մեկում հայտնված այն տեսակետը, թե Տրդատը, «խորապես գիտակցելով» քրիստոնեության հասարակական համախմբման ներուժը եւ «պետական-քաղաքական մտածողության բարձր մակարդակ» դրսևորելով, գնաց այն պետական կրոն հռչակելուն, մինչդեռ հռոմեական կայսրերը «կարողացան ըստ արժանվույն գնահատել» դա եւ ավելի ուշ միայն «ստիպված» գնացին նույն քայլին։ Ընդ որում, հայ-հռոմեական «դիմակայության» մեջ Հայաստանը գնահատվում է որպես «քրիստոնեության պաշտպան» ընդդեմ Հռոմի։ Այս առիթով ետ գնալով՝ հեղինակը, որպես դրա զուգահեռ, նույն կերպ հելլենիզմը որպես հասարակության ներքին միասնությունն ապահովող գործոն հովանավորելու հարցում Տիգրան Մեծի քաղաքական լայնախոհությունն է հակադրում իր շրջանի հռոմեական կայսրերի «հասկանալուն»։ Այս դեպքում էլ հայ-հռոմեական հարաբերությունում «քաղաքակրթական» Արեւելքն է հակադրվում «քաղաքատական» Հռոմին (տե՛ս Կ. Միրումյան, նշվ. աշխ., էջ 88-91)։ Ստացվում է, որ հայ թագավորներն ընդհանրապես ավելի խելոք ու խոհեմ են եղել, քան հռոմեական կայսրերը։ «Հայրենասիրական» մղումներով պատմական դրվագների այսօրինակ գլխավոր մեկնաբանությունները միայն վնաս կարող են բերել գիտությանը, իսկ քաղաքական իմաստով, որպես ազգային սնափառությունը սնուցող միջոց, խիստ վտանգավոր են ազգի ներկայի համար, ուստի եւ՝ խոտելի ու դատապարտելի։

²⁰ Այն պետական կրոն հռչակվեց Թեոդոս Մեծի (379-395) օրոք։

տիճանական, անցնցում, ներքաղաքական կայունությունը չփտանգող ապահով ու բանական ճանապարհը: Տրդատն իր առջև ծառացած ներքին եւ, մանավանդ, արտաքին քաղաքական սուր եւ հրատապ լուծում պահանջող խնդիրներով՝ ոչ: Նույն այս պատճառով է, որ Հայաստանում այդ հեղափոխությունն իրականացնելու համար անհրաժեշտ էր վճռորոշ դերակատարմամբ հոգեւոր գործիչ Գրիգոր Լուսավորիչը, Հռոմեական կայսրությունում նույն խնդիրը լուծելու համար գործառնության ծանրաբեռնվածությամբ նման անձի կամ կերպարի կարիքը չկար:

Տրդատի որոշումը, այդուամենայնիվ, նկատի ունենալով հայաստանյան խնդիրները, նույնքան ճշգրիտ էր ներկայի համար, հեռահար առումով՝ արդարացված. հայկական պետականության հետագա շուրջ 130 տարվա գոյության համար այն, անտարակույս, կարեւոր, իսկ հայ ժողովրդի համար դարերի կտրվածքով ճակատագրական դեր է խաղացել: Իր ժամանակի համար, դա, իրոք, մի խիզախ քաղաքական քայլ էր, խիզախ՝ թերեւս ոչ այնքան աշխարհում առաջինը լինելու կամ զրադաշտական Պարսկաստանից սահմանագատվելու, որքան առկա կրոնական իրավիճակի ինտրոյեկցիան, հասարակական ներքին դիմադրությունը հաղթահարելու հանգամանքով: Ներքին դիմադրության մի բաղադրիչ պետք է լինէր նախարարությունների կենտրոնախույս ձգտումների հնարավորության սահմանափակումը (քրիստոնեության ընդունմամբ նրանց յուրատեսակ մի գաղազապիկ էր հագցվում առնվազն դեպի Պարսկաստան կողմնորոշման դեմ): Նման որոշման իրականացման համար, բնականաբար, Տրդատը պետք է որպես գործակից-գործընկեր ունենար այդ բնագավառի ճանաչված ու կարող մի գործչի: Եւ դա Գրիգորն էր²¹, որի հայտնվելն էլ Հայոց թագավորի արքունիքում Տրդատի հրավերով ու նախաձեռնությամբ պետք է լինէր: Հավելենք, որ ի տարբերություն Հռոմեական/բյուզանդական իրականության, Հայաստանում հնարավոր չեղավ լուծել եկեղեցու նկատմամբ թագավորական իշխանության գերակայության խնդիրը, որ սակայն այլ թեմա է:

Այսպիսով՝ քրիստոնեության ընդունման ուղին, մեթոդը Հռոմեական կայսրությունում եւ Հայաստանում որքան էլ տրամագծորեն տարբեր, երկու դեպքում ճշգրիտ քաղաքական հաշվարկների արդյունք էին՝ յուրաքանչյուրը պայմանավորված տվյալ երկրի առանձնահատկություններով եւ պետության առաջնային օրակարգային խնդիրներով:

²¹ Ըստ ՀԺԴ-ի՝ Գրիգորը ներկայանում է որպես հայկական Դարանաղի, Եկեղյաց եւ Դերջան գավառների եպիսկոպոսը (տե՛ս հ. 2, էջ 75)՝ առանց, սակայն, որեւէ աղբյուրի հղման:

Կրոնափոխության յուրահատկությունները Հայաստանում

Եթե անգամ մեր դարաշրջանում արտառոց է եւ մարդու համար լուրջ հոգեբանական խնդիրներ է առաջացնում հավատափոխությունը, պատկերացնել կարելի է, թե այն որքան դժվար գործ պետք է լիներ վաղ միջնադարում:

Ի սկզբանե բազմաստվածության պայմաններում ապրած մի երկրում, ինչպիսին էր Հայաստանը, միաստվածությունը, մասնավորապես ի դեմս ծագումով օտար քրիստոնեության, որպես պետական կրոն ընդունելը, իրոք, հեղափոխություն էր՝ բառիս բուն (լեզվական ու ամենեւին ոչ բացասական) իմաստով²²: Դա էր նշանակում եղած ավանդականի կողքին դնել նորը, թեկուզ ամենաբարձր տեղում: Դա նշանակում էր ամբողջությամբ եւ արմատապես փոխել ամենակարեւոր՝ մարդկանց հավատքը ու գաղափարական պատկերացումները, իսկ դոգմաների համակարգը պիտի սահմանափակեր ազատ մտածողությունը: Դա նշանակում էր արմատապես փոխել յուրաքանչյուր անհատի ողջ ներաշխարհը, բարոյական նորմերը, արժեքային համակարգը, ինքնության հիմքն ամբողջությամբ, ավելին՝ փոխել մարդու առօրյան, կենցաղը, սովորույթները, ընդհուպ՝ վարքի կանոնները: Ընդ որում՝ այս ամենը պայմանավորող գաղափարախոսական եւ իրավական շրջանակների, անհատի մինչ այդ ունեցած, այսօրվա եզրույթով ասած՝ «իրավունքների» եւ «ազատությունների», կյանքի վայելքներից, զանազան աշխարհիկ հանույքներից օգտվելու հնարավորությունների ոչ թե լայնացմամբ, այլ շեշտակի նեղացմամբ: Եւ այս ամենը ոչ թե աստիճանական, տեսական մի ընթացքով, այլ, ըստ էության, միանգամից: Դրան, բնականորեն, պետք է ընդդիմանային բոլոր խավերը՝ վերջին շինականից մինչեւ ամենաբարձր ազնավական²³:

²² Նույն բառն է օգտագործում նաեւ Ժ.Պ. Մահեն Հայոց դարձի համար, այն համարելով «մի իսկական մշակութային հեղափոխություն» (տե՛ս Ժ. Պ. Մահեն, «Ազաթանգեղոսի Հայոց պատմությունը եւ Հունա-հռոմեական վեպը», ՊԸՀ, № 1, 1997, էջ 161: «Մշակութային» բնորոշումը ճիշտ չենք համարում: Դա մաքուր քաղաքական քայլ էր՝ իշխանության խնդրի հետ կապված քաղաքական նպատակներով: Նման քաղաքական քայլերը կատարելիս կարող են օգտագործվել նաեւ ձեռով մշակութային լծակներ, միջոցներ, կամ՝ դրանք կարող են ունենալ նաեւ մշակութային հետեւանքներ: Սակայն դա չի կարող հիմք դառնալ քաղաքական իրողությունը մշակութային կոչելու համար: Մանանդյանը Հայոց դարձի համար օգտագործում է «**հեղաշրջում**» բառը, որ այս դեպքում հավասարազոր է «հեղափոխությանը», սակայն դա՝ որպես Հռոմական կայսրության հետ «քաղաքական մերձեցման» մի ակտ (տե՛ս Հ. Մանանդյան, նվ. աշխ. էջ 122): Նույն «հեղաշրջում» բառն է օգտագործում նաեւ Լեոն (Լեո, *Երկերի ժողովածու*, հ. 1, Երեւան, 1966, էջ 403):

²³ Ադունցն այսպիսի կարծիք ունի քրիստոնեության տարածման եւ ընդունման մասին. «Գինիները փոխվում են, եւ մնում են տիկերը՝ իբրեւ նվիրական անոթներ՝ պատրաստ ընդունելու նոր բովանդակություն: Ավետարանի վերապլաց վարդապետությունն անգամ չի արհամար-

Եւ վերջապես՝ քրիստոնեությունը որպես համընդհանրացման ձգտող կրոն՝ առաջին տեղում դնում էր իր վարդապետությունը, հավատը եւ ետին պլան էր մղում ազգային հատկանիշը, ինչը, հատկապես ավանդաբար «միալեզու» լինելու հանգամանքով շեշտված ազգային զգացողությամբ հայ հանրության համար դժվար ընդունելի պետք է լիներ:

Այդպիսի կտրուկ շրջադարձ չէր եղել երբեք: Ամենավաղ շրջանի առաջին պարզունակ հավատալիքներից ի վեր, կրոնական հավատալիքների զարգացման կամ փոփոխությունների ընթացքը եղել էր էվոլյուցիոն, աստիճանական, անցնցում, առանց կտրուկ շրջադարձերի: Ուրարտական պանթեոնը շուրջ յոթ տասնյակ աստվածություն ուներ²⁴: Որպես կանոն՝ հեթանոսական այդ պանթեոնի մեջ ընդգրկվում էին տվյալ պետության կազմի մեջ մտած ցեղերի ու տոհմերի աստվածությունները: Մի կես հազարամյակ հետո հայկական պանթեոնում դրանցից որեւէ մեկին դժվար է գտնել, սակայն ոչ թե կտրուկ հավատալիքության, այլ նույն ցեղերի ու տոհմերի՝ մի ազգի մեջ համաձուլվելու, աստվածությունների միաձուլման աստիճանական մի ընթացքով կատարված զարգացումների, մարդ անհատի համար աննկատ փոփոխությունների միջոցով:

Բազմաստվածության պայմաններում կրոններն ու աստվածությունները կարող էին խաղաղ գոյակցել: Հեթանոսական կրոնները, աստվածությունները կարող էին ազատ թափանցել միմյանց մեջ: Հռոմեական պանթեոն կարելուր աստվածություններ են թափանցել հունական եւ եգիպտական պանթեոններից: Ոչ միայն նույն «գործառնություն» աստվածները, այլեւ յուրաքանչյուր պանթեոնի «հայր աստվածները» կարող էին համատեղվել, նույնացվել. եգիպտական Ամոն աստծուն հույները նույնացնում էին Չեւսի հետ, Հռոմում Չեւսի հետ էր նույնացվել գերագույն աստված Յուպիտերը, նրա կին Հերայի հետ՝ Յունոնան,

հել հեթանոսական դատարկված տիկերը: Քրիստոսի ձայնը, ինչպես հեթանոս երկինքը, գրեթե անքնակ էր: Աստվածները կորցրել էին իրենց ուժն ու հմայքը եւ տաճարներում մնացել էր միայն նախնի հավատալիքների չոր կմախքը: Քրիստոնեությունը դյուրությամբ գրավեց անշունչ կմախքը եւ նոր ոգի տվեց նրան (**Ն. Ադոնց, Երեկերի հինգ հատորով, հ.1, Պատմագիտական ուսումնասիրություններ**, Երեւան, 2006, էջ 14-15): Պատկերն ակնհայտ չափազանցված է, թեքեւս տուրք տալով գեղեցիկ լինելու մղումին: Այդ ընդդիմացումը ոչ միայն կոշտ է եղել, այլ նաեւ տեւական. չնայած եկեղեցու՝ դարերով գործադրած ջանքերին, որոշ դեպքերում այն հասել էր մինչեւ մեր օրերը. «Գովքը, արտաքսումը եկեղեցուց, յոթնամյա ապաշխարիությունը եւ սահմանված այլ պատիժներն անգամ անգոր են եղել արմատախիլ անել հազարամյա հնությունից եկող հեթանոսական հավատալիքներն ու պատկերացումները ժողովրդի գիտակցությունից, եւ դրանք հարատեւել են մինչեւ վերջին տասնամյակներըն ու գրանցվել Հայաստանի մի շարք շրջաններում 19-20-րդ դարերի հայ ազգագրագետների կողմից» **Լ. Խաչիկյան, Աշխատություններ**, հ. Ա, Երեւան, 2012, էջ 19:

²⁴ Մ. Հմայակյան, Վանի թագավորության պետական կրոնը, Երեւան, 1990, էջ 26-27:

աստվածների մեծամասնությունն ուներ իր հունական զուգահեռը: Հայկական միջավայրում Չեւսը նույնացվում էր Արամազդի հետ: Ծագումով իրանական Անահիտին Ագաթանգեղոսի վկայությամբ պաշտել են բոլոր թագավորները՝ «մանաւանդ թագաւորն Յունաց» (53)²⁵: Քարակերտ կամ պղնձակերտ նույն արձանը կարող էր մարմնավորել տարբեր ժողովուրդների զուգահեռ աստվածների՝ Հերակլես – Վահագն, Արտեմիս – Անահիտ, Աստղիկ – Աֆրոդիտե եւ այլն²⁶:

Խորենացին այդ մասին ուղղակի եւ աներկիմաստ վկայություններ ունի. Արտաշեսը արեւմտյան հաջող արշավանքից, որպես ամենաարժեքավոր ավար, բերում է հունական աստվածների արձաններ. «Եւ գտեալ Վսիս պղնձաձոյլ ոսկեգօծ պատկերս զԱրտեմիդայ եւ զՀերակլեսայ եւ զԱստղոնի՝ տայ բերել յաշխարհս մեր, զի կանգնեացեն յԱրմաիր... իսկ զՀերակլեսայն զառնապատկերն... զՎահագն իւրեանց վարկանելով նախնի՝ կանգնեցին ի Տարօն, յիւրեանց սեպհական գիւղն յԱշտիշատ...» (Բ.ԺԲ)²⁷:

Պատմահայրը այնքան կարեւոր է համարում այդ արձանները, որ ուշադիր հետեւում է դրանց հետագա տեղաշարժերի, ճակատագրերի պատմությանը (տե՛ս Բ.ԺԳ):

Աստվածների նույնացման այդպիսի վկայություններ ունի նաեւ Ագաթանգեղոսը. «Եւ իբրեւ զնոսա եւս հաստատելը՝ ապա երթեալ հասանէր յամուր տեղին անուանեալ Անի, ի թագաւորաբնակ կայեանսն հանգստոցաց գերեզմանաց թագաւորացն Հայոց: Եւ անդ կործանեցին զբազինն Չեւս դիցն Արամազդայ, հօրն անուանեալ դիցն ամենայնի» (785):

Այսինքն կրոնական հանգամանքը բազմաստվածության պայմաններում որեւէ ժողովրդի կամ ազգի մյուսից տարբերակելու, առանձնացնելու առաջնային հատկանիշ ու դրանով իսկ՝ **իշխանության հաստատման կամ պահպանման մեկնակետով՝** վճռորոշ քաղաքական գործոն չէր եղել: Զրիստոնեությունը, միաստվածային կրոններին բնորոշ ու բնական անհանդուրժողականությամբ²⁸,

²⁵ Ագաթանգեղոսին հղումները կտանք տեքստում՝ փակագծում պարագրաֆի նշմամբ՝ ըստ հետեւյալ հրատարակության. Պատմություն Հայոց, աշխատութեամբ **Գ. Տեր-Սկրտչեան** եւ **Ստ. Կանայեանց**, Տիֆլիս, 1909:

²⁶ Աստվածների նույնացման հայտնի այս երեւոյթի մասին տե՛ս նաեւ **Գ. Խ. Սարգսյան**, «Եղեւնիստական դարաշրջանի Հայաստանը եւ Մովսես Խորենացին», Երեւան, 1966, էջ 24:

²⁷ Խորենացուն հղումները կտանք տեքստում՝ գրքի եւ գլխի համարի նշումով, ըստ հետեւյալ հրատարակության. **Մովսէս Խորենացի**, Պատմություն Հայոց, քննական բնագիրը եւ Ներածությունը Մ. Աբեղեանի եւ Ս. Յարութիւնեանի, նմանահանութիւն, լրացումները Ա. Բ. Սարգսեանի, Երեւան, 1991:

²⁸ Միաստվածային եւ բազմաստվածային կրոնների հանդուրժողականության մասին 19-րդ դարի հայտնի մտածողներից Ա. Շոպենհաուերի արձանագրումը «Կրոնի մասին» դիպլո-

համաճարկային տարածման հասնելու զաղախարախոտությամբ եւ հավակնությամբ մերժում, ժխտում էր մյուս բոլորին՝ ըստ էության հավակնելով միակ ճշմարտության կրողը եւ միակը լինելու դերին: Հեթանոսության շրջանում կրոնական տարբերակմամբ ու շեշտված կրոնական հիմքով պատերազմներ կարծես թե չեն եղել: Մինչդեռ միջնադարում պատերազմները հաճախ հենց կրոնական հիմքի վրա են եղել, կամ դրանց այդպիսի երանգավորում է տրվել²⁹ (թեև, անշուշտ, պատերազմներ են եղել նաև հենց քրիստոնեական դավանանքով պետությունների, քրիստոնեության տարբեր ուղղություններ ներկայացնող ժողովուրդների միջև, եւ ոչ միայն միջնադարում):

Եթե բազմաստվածությունը որպես պետական կրոն ունեցող երկրներում հնարավոր էր հեթանոսության եւ քրիստոնեության համակեցությունը, ապա քրիստոնեության՝ պետական կրոն լինելու պարագայում նման համակեցություն, հասկանալի պատճառով, չէր կարող լինել³⁰: Մյուս կողմից՝ թագավորական հրամանով չէր կարող միանգամից հաղթահարվել հազարամյակներով ձեւավորված հասարակական պատկերացումների ու կենցաղի իներցիան: Տրդատը, բնականաբար, չէր կարող չգիտակցել եւ չպատկերացնել, որ իր կտրուկ քայլը բերելու էր հասարակական տարբեր խավերի դիմադրության, կարող էին լինել ներքին ցնցումներ, երկրի ներքին անկայունություն՝ ցանկացած իշխանության համար անցանկալի եւ վտանգավոր մի երեւույթ (հենց այս գիտակցությամբ էր առաջին հերթին, որ Հռոմեական կայսրությունում քրիստոնեությունը պետական կրոն դարձնելը, ինչպես տեսանք, տեւեց շուրջ մեկ դար՝ աստիճա-

գում. «Իրականում անհանդուրժողականությունը Էապես բնորոշ է միայն միաստվածությանը. համընդհանուր աստվածը իր իսկ բնությամբ՝ նախանձոտ Աստված է, որը չի հանդուրժում ուրիշ այլ աստծու գոյություն: Բազմաստվածության մեջ աստվածները, ընդհակառակը, իրենց բնությամբ հանդուրժող են. նրանք ապրում են եւ թույլ են տալիս ապրել մյուսներին: Ամենից առաջ նրանք պատրաստակամ հաշտվում են նույն կրոնի իրենց ընկերների հետ, իսկ հետո այդ հանդուրժողականությունը տարածվում է նաեւ օտար աստվածների վրա, որոնք նրանց կողմից հյուրընկալաբար ընդունվում են, իսկ հետագայում նույնիսկ քաղաքացիության իրավունք են ստանում» (А. Шопенгауэр, Собрание сочинений в 6-и томах, т. 5, Москва, 2001, с. 278): Այլ կրոնների ու աստվածների նկատմամբ անհանդուրժողականության այսօրինակ հորդորները կամ պատվիրանները բազմաթիվ են Հին կտակարանում (տե՛ս՝ Ելից ԻԲ 20, Բ Օրին. ԺԲ 2-4, Բ Օրին. ԺԳ 1-5, Բ Օրին. ԺԳ 6-11 եւ այլն):

²⁹ Ամենացայտուն օրինակը՝ «խաչակրաց արշավանքները», մուսուլմանական աշխարհում «ջիհադի» ընկալումը որպես անհավատների դեմ պատերազմ՝ իրենց կրոնը համաշխարհային տարածման հասցնելու համար:

³⁰ Քրիստոնեական եկեղեցին այլ կրոնների եւ դավանանքների նկատմամբ իր անհանդուրժողականությամբ երբեմն տարբերվել է անգամ միաստվածային իսլամից (հիմնավորված նման գնահատական տե՛ս, օրինակ, **Լ. Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը**, հ. 2, Երեւան, 2007, էջ 16-17), իսկ մինչ այդ՝ զրադաշտականությունից:

նական ընթացքով): Ուրեմն՝ հաշվել կամ համարել էր, որ իր՝ նույն այդ թագավորական իշխանության, Հայաստանի պետականության ապահովության առումով կշեռքի մյուս նժարին ավելի մեծ փոսանգ է դրված: Ծիշտ է՝ մինչ այդ քրիստոնեությունն աստիճանական մի ընթացքով մտել էր նաև հայկական միջավայր, սակայն դա չէր այն բավարար հիմքը, որին հենվելով կարելի էր սուպահով գնալ այդ քայլին: Առավել եւս՝ դա չէր այն ուժը, որի ճնշման տակ Տրդատը պետք է կայացներ այն պետականորեն ընդունելու որոշումը եւ ունեցած **իրական եւ ամբողջական իշխանությունը** (Տրդատը նաև քրմապետ էր) **կիսեր նրա հետ:**

Ընդհանրապես, քրիստոնեության ընդունումը ոչ թե քաղաքակրթական, մշակութային, իմաստության կամ հեռատեսության, առավել եւս՝ հասարակությունների կամ ազգի զարգացման բարձր աստիճանի մասին վկայող, այլ ի դեմս երկրի ղեկավարի՝ նրա քաղաքական միտքը, կողմնորոշման ունակությունը ցուցադրող, իշխանության հարցի հետ կապված պրագմատիկ խնդիր է առաջին հերթին: Տրդատի քայլը գնահատանքի արժանի է պահի ճիշտ ընտրությունը կատարելու, տվյալ իրավիճակում ոչ դուրին, սակայն **միակ ճշգրիտ քաղաքական որոշումը** կայացնելու իմաստով: Այլ հարց է, որ նման շրջադարձը, դարերի կտրվածքով, բնականաբար, ունենալու էր անխուսափելի մշակութային ու քաղաքակրթական հետեւանքներ: Ծիշտ չէ, սակայն, հետահայաց, այդ հետեւանքների մեկնակետով գնահատել փաստն ու երեւոյթն իր ժամանակի համար:

Տրդատ Գ-ի որոշումը որքան քաղաքական իմաստով կենսական էր իր համար՝ որպես Հայաստանի թագավորի, շատ ավելի պետք էր նրա գործակից Գրիգորին: Խնդիրն իր հիմքում նույնն էր՝ հստակ ու կայուն մի նոր սահմանազատմամբ առանձնացնել հանրության այն միավորը, որի վրա պիտի տարածվեր երկուսի իշխանությունը, առաջինի դեպքում՝ աշխարհիկ, երկրորդի դեպքում՝ հոգեւոր: Տարբերությունն այն էր, որ Տրդատը դրանով առաջին հերթին ապահովում էր իր ունեցած իշխանության այդ հիմքը թշնամացած Արեւելքից, Գրիգորը՝ ոչ միայն մինչ այդ չունեցած լայն իշխանություն էր ստանում մի ամբողջ երկրում, այլև պետական հովանավորություն եւ աջակցություն, նյութական հսկայական բազա ունենալու հնարավորություն:

Այսինքն՝ պատմական այն իրողությունը, որ պատմագրությունը արձանագրում է՝ **առաջին անգամ Հայաստանում է քրիստոնեությունը հռչակվել պետական կրոն տեսքով**, մեր դիտանկյունից, ըստ որի կրոնը որպես իշխանության ձգտող սուբյեկտ, քաղաքական երեւոյթ է, կարող է ձեւակերպվել նաև հետեւյալ կերպ՝ **քրիստոնեությունն առաջինը իշխանության է հասել Հայաստանում:**

Թե իրականում Հայաստանում ինչպիսի սկիզբ եւ ընթացք է ունեցել նոր կրոնի պետականորեն ընդունումը, առաջին տասնամյակներում համընդհանուր տարածումը որոշակի իրադարձությունների տեսքով, դժվար է պարզել Ագաթանգեղոսի՝ այդ շրջանին վերաբերող լեզենդային պատումով: Այստեղ դա Գրիգորի՝ Խոր-Վիրապից դուրս գալուց հետո ներկայանում է իբրեւ հասարակական ընդհանուր ոգևորության հզոր մի ալիք, նոր հավատքի ամբողջական հաստատման մի սահուն հաղթարշավ, որ կարճ ժամանակում (կարծես՝ 1-2 տարում) ի կատար է ածվել ամբողջությամբ: Որպես միակ դիմադրող ուժ է հիշվում քրմական դասը, բայց այն էլ՝ անդեմ, անառարկա, ոչ այնքան Տրդատի զինական ուժի առջեւ ընկրկող, որքան Գրիգորի հրաշքների դիմաց փախուստ տվող «ղեւերի» տեսքով:

Նոր կրոնի դեմ հասարակական տարբեր խավերի դիմադրության մասին մեր աղբյուրների ուղղակի եւ անուղղակի վկայությունները նույն դժվար ճանապարհն են հաստատում: Մի տարբերությամբ. եթե Հռոմեական կայսրությունում համեմատաբար սահուն ընթացքով աստիճանականությունը շարունակվեց մինչեւ վերջ, Հայաստանում 5-րդ դարասկզբից դրան լրացուցիչ հզոր մի լիցք հաղորդելու անհրաժեշտություն առաջացավ. իրականացվեց մեկ դար առաջ սկսված «հեղափոխության» երկրորդ, ավելի վճռորոշ փուլը:

Հակառակ Ագաթանգեղոսի պատումով ներկայացող՝ կարճ ժամանակում քրիստոնեության տարածման հաղթարշավին, Մովսես Խորենացին բոլորովին այլ իրավիճակ է ներկայացնում: Նրա Երկրորդ գրքի վերջին գլուխը նույնպես մի «Ողբ» է (ինչպես Պատմության վերջում)՝ Տրդատի մահվան առիթով. «Յադագս փախճանի Տրդատայ թագաւորի, ընդ որում եւ **ողբերգական** մեղադրութիւն» վերնագրով: Իսկ «մեղադրության» առարկան Հայաստանի ժողովուրդն է՝ իր բոլոր խավերով, որ դիմադրում է նոր կրոնին: Տրդատը հետեւողականորեն ամեն ինչ անում էր քրիստոնեության լիակատար ընդունման համար.

«Սայեւտ հաւատոցն որ ի Բրիստոս... եւս քան զեւսյանսիւէր որ ինչյադագս Բրիստոսի գործ եւ քան. սաստելով եւ հաւանեցուցանելով զմեծամեծ նախարարսն, միանգամայն եւ զամենայն բազմութիւն ռամկին, լինել արդարեւ Բրիստոսի, որպէս զի վկայեացեն հաւատոցն՝ ամենեցուն եւ գործքն» (Բ. ՂԲ):

Այսինքն՝ եղել է հասարակական ոչ միայն խուլ, այլ նաեւ բացահայտ դիմադրություն, ինչի դեմ Տրդատը շարունակել է պայքարել ոչ միայն «խուքով»՝ համոզելով, այլ նաեւ գործով՝ «սաստելով», որ թագավորի դեպքում նշանակում է բռնության կիրառում, պատիժ: Եւ այնուամենայնիվ, ցանկալի արդյունքի չի հասել. «Այլ զհաստատութիւն կամիմ սսել, թէ եւ զամբարհաւանու-

թիւն ազգիս մերոյ յիսկզբանցն եւ այսր. որպէս անհամբոյր բարոյ եւ ճշմարտութեան անհարազատ, կամ թէ բնութիւն ունելով զբարձրայօնութիւն եւ զկամակորոյթիւն՝ ընդդիմանան կամաց թագաւորին յաղագս կրօնից քրիստոսականաց, զհետ երթալով կամաց կանանց եւ հարճից» (Բ. ՂԲ):

Ընդ որում, այնքան մեծ է այդ դիմադրոյթունը, իսկ թագաւորի գործադրած ջանքերն ապարդիւն, որ Տրդատի նման հզոր թագաւորը հուսահատված թողնում է գահը եւ անցնում ճգնալիաց կյանքի: Որոշ ժամանակ հետո նրան խնդրում են վերադառնալ, իսկ երբ նա չի համաձայնում, նրան թունաւորելով սպանում են: Ետեւնացու աղբյուրը այս դէպքում Ագաթանգեղոսը չէ: Հնարաւոր է, որ Պատմահայրը գրաւոր կամ բանավոր ինչ-որ այլ աղբյուր է ունեցել, որի տեղեկոյթունները նա հետահայաց իմաստաւորել է իր ժամանակի (մասնավորապէս 5-րդ դարի առաջին տասնամյակների) քրիստոնեւոյթյան մակերեսային տարածվածութեան եւ հեթանոսութեան դեռ պահպանւած կշռի իրողոյթոյնների ֆոնին՝ Տրդատի ճգնալեցոյթունը, որա պատճառները ու թունաւորվելով սպանվելը որպէս փաստ ներկայացնելով:

Եկատենք, որ պատմիչները չեն խոսում Արշակունի հաջորդ թագաւորների՝ քրիստոնեւոյթյան նկատմամբ այսօրինակ նախանձախնդրական ու անմեացորդ նվիրումի մասին, ավելին՝ գահակալների մեծ մասը հոգեւոր հարթոյթյան վրա ներկայանում են հակառակ, բացասական բնութագրով:

Բուզանդի ավանդմամբ՝ Գրիգորի որդի Վրթանէս կայսրիկուսի հետ կապված մի հրաշապատում դրվագ նույնպէս հեթանոսութեան էական տարածվածութեան եւ կշիռ է ենթադրում, եւ այն էլ՝ երկրի թագուհու հովանաւորութեամբ.

«Իսկ դէպ իմն լինէր ի ժամանակին՝ յորում մեծ քահանայապետն Վրթանէս երթեալ շրջէր առանձինն սակաւք, կատարել զպատարագն օրհնութեան: Արդ որք միանգամ զհնոյթիւն կռապաշտութեան հեթանոսութեան զնոյն սովորութիւն մինչեւ ցայնժամ եւս ունէին գաղտնի, ի միաբանութիւն ժողովեալք՝ հասանէին իբրեւ հազարք երկու, խորհուրդ եղեալ ընդ միմեանս՝ սպանանել զքահանայապետն Աստուծոյ գ՝Վրթանէս: Բայց ունէին եւ սակաւ մի խորհուրդ համարձակութեան ի կնոջէ թագաւորէն ցայն գործել. վասն զի յանդիմանէր զնա սուրբն վասն գաղտնի շնութեան գիշութեան բարոյից պոռնկութեան»³¹:

Բնական է, որ քրիստոնեւոյթյան ընդունումը լուրջ խոչընդոտների պիտի հանդիպէր: Հեթանոսական պանթեոնը հազարամյակների հզոր ավանդույթ ուներ՝ ոչ միայն խորր արմատաւորված, այլ նաեւ վաղուց «ազգայնացված»

³¹ Փալատոսի Բուզանդացու Պատմութիւն Հայոց, ի չորս դպրութիւնս, Վենետիկ, 1933, էջ 19-20 (այսուհետ՝ **Բուզանդ**):

էր³²: Այն հենված էր հասարակության լայն շերտերի համար դյուրամարս ու սիրելի դարձած վեպերի, առասպելների, գրավիչ ու հետաքրքիր պատմությունների վրա: Դրա հենքն ազգային էր, աստվածների մասին վիպական պատմությունները հայերեն էին, դրանց աշխարհագրությունը՝ հայաստանյան, աստվածները՝ Անահիտը, Վահագնը, Աստղիկը, Նանեն, Արամազդը «ազգակիցներ» էին ու մատչելի՝ մարդակերպ արձաններով ու քանդակներով ներկայացող ծանոթ դեմքերով եւ որպես այդպիսին՝ ավելի «հասանելի» ու սրտամոտ: Կրոնական արարողությունները ոչ թե միապաղաղ թվացող (ժամանակի հայ մարդու համար) քարոզներ, ժամերգություններ, պատարագներ ու աղոթներ, այլ աշխարհիկ շնչով, երգ ու պարով միջոցառումներ, զվարճանք, մարզական խաղեր էին: Ծիչտ է՝ մեղադրանքի համատեքստում, սակայն այս իրողությունը գիտակցել եւ շատ դիպուկ ու գեղեցիկ ներկայացնում է Բուզանդը:

«Վասն զի միտք իւրեանց ընդ անպիտանս ընդ անօգուտս եւեթ գրօւեալ էին. զոր օրինակ մանկունք տղայք ընդ մանգութեանն ընդ տղայութեանն խաղալիկ խանկարեալք, եւ զպիտոյիցն եւ զկարեւորացն ոչ ինչ փոյթ արարեալ, տյնպէս եւ դեգերեալ մաշէին յանուղղալ կրթութիւն ընդ չքոտի մտացն ի հնութիւն հեթանոսութեանց սովորութեանց, բարբարոս խուժարուժ միտս ունելով: Եւ զիւրեանց երգս առասպելաց զվիպասանութեանն սիրեցեալք ի փոյթ կրթութեանցն, եւ նմին հաւատացեալք, եւ ի նոյն հանապազորդեալք»³³:

Այս ամենին պետք է փոխարինել օտար հենքով, անծանոթ վայրերի աշխարհագրության եւ օտար երկրի պատմության հետ կապված մի անհասանելի աստված՝ նոր, ոչ նույնքան կենդանի գրույցներով ու մանավանդ՝ բարդ ու դժվարամարս վարդապետությամբ:

Թագավորական իշխանության համար փոսանգ ներկայացնող վերոհիշյալ խնդիրների պարտադրանքով քրիստոնեությունը միանգամայն ակտով պետական կրոն հռչակելով, Տրդատը, շատ լավ հասկանում էր նաեւ դրա անցնցում տարածման եւ ամրապնդման աստիճանականության կարեւորությունը: Չանադիր հետեւողականության կողքին, թերեւս հենց այդ մասին են վկայում հետեւյալ իրողությունները՝ հավաստված մատենագրական վկայություններով, երբեմն նաեւ հնագիտական նյութով:

³² «Եթե նախորդ շրջանում (մ.թ.ա. 6-4-րդ դդ.) հայկական կրոնի մեջ դեռեւս գերակշռում... որոշակի երեւում էին հայ ժողովրդի կազմի մեջ մտած առաջին ցեղախմբերի տեղական աստվածությունների հետքերը, ապա այժմ (խոսքը հելլենիստական շրջանի մասին է - Ա.Ս.) վերջնականապես ձեւավորվել էր ամբողջ հայ ժողովրդին պատկանող մարդակերպ աստվածների մի համակարգ...» (<ԺՊ, հ. 1, էջ 901):

³³ Բուզանդ, էջ 44:

1. Հեթանոսական սրբավայրերի ավերումից հետո, որպես կանոն, նրանց տեղերում են հիմնվել քրիստոնեական եկեղեցիները, ինչն ավելի քան հաշվարկված ու տրամաբանական է:
2. Առաջին հերթին հենց քրմական դասի ներկայացուցիչներից են «վերապատրաստվել» թեմերի առաջնորդ եպիսկոպոսները, հատկապես քրմերի երեխաներն են ընդգրկվել դպրոցներում՝ նոր կրոնի սպասավորներ դառնալու համար:
3. Եթե անվերապահորեն մերժել են հեթանոսական աստվածները եւ պաշտամունքի առարկաները, սպա հեթանոսական որոշ տոնակատարություններ, արտաքին ձևեր պահպանելով, պարզապես քրիստոնեացվել են՝ դրանց մեջ այլ բովանդակություն է դրվել:
4. Անտիկ փիլիսոփայական/գիտական մտքի նվաճումներով հարստացվել, կատարելագործվել է քրիստոնեական փառապետությունը:

Եթե հռոմեական/բյուզանդական աշխարհում քրիստոնեության վերջնական տարածումը ուղղագիծ, աստիճանական ու հետեւողական սահուն մի ընթացք էր, սպա հայ իրականության մեջ այն կարելի է հստակ երկու փուլի բաժանել: Առաջինի հեղափոխական սկիզբը Տրդատի եւ Գրիգորի կողմից այն միանգամից պետական մակարդակի բարձրացնելն էր, սակայն դրան հաջորդած դարավերջում գոյացած նոր մարտահրավերների համեմատ՝ անբավարար արդյունքներով: Երկրորդի նույնպիսի պոռթկուն սկիզբը՝ Մաշտոցի կողմից հայերեն այբուբենի ստեղծումը եւ Վռամշապուհ թագավորի ու Սահակ կաթողիկոսի օժանդակությամբ հայերենով դպրոցների լայն ցանցի հիմնումը, թարգմանական եւ ինքնուրույն մատենագրության «Ոսկեդարի» գոյացմամբ դժվարին այդ շրջադարձի վերջնական արդյունքի հասցնելու մղումով:

Քրիստոնեության լիակատար ու անվերադարձ տարածման գործը տեւել է շուրջ երկու դար: Ընդ որում՝ այդ գործին հատկացված ուշադրության, ռեսուրսների, դրան հասնելու համար գործադրված ջանքերի ու ծախսերի մեծագույն մասն արվել եւ հիմնական արդյունքներն էլ գրանցվել են երկրորդ փուլում:

ASHOT SARGSYAN

**THE FIRST STAGE OF THE CONVERSION OF ARMENIANS TO
CHRISTIANITY: POLITICAL ASPECT**

Key words: King Trdat III, Gregory the Illuminator, Christianity, paganism, Roman Empire, political phenomenon, national identity, state religion.

The adoption of Christianity as state religion in the Roman Empire, given the complexity and seriousness of the problem, was a gradual and careful political process that lasted about a century and involved a lengthy and detailed discussion and strategy in advance. Having spent a long time in Roman political circles, Trdat should have been familiar with his strategy in this direction.

King Tirdat III of Armenia immediately took the same political step as a revolutionary act, dictated by external challenges that threatened statehood and pressing internal problems that required solutions.

With the adoption of Christianity, Trdat sharply separated from Sasanian Persia (which declared Zoroastrianism as the state religion and claimed power over Armenia through its spread), but not from the Roman Empire, as it is interpreted in modern historical works.

Despite the fact that the paths and methods of adopting Christianity in the Roman Empire and in Armenia were diametrically different, in both cases they were the result of precise political calculations determined by the peculiarities of the given country and the primary agenda of the state.

Trdat's decision was bold not only because he was the first in the world, but also from the point of view of overcoming the resistance of all social strata, given the inertia of thousand-year-old pagan traditions.

The adoption of Christianity in Armenia occurred in two stages, each of which lasted about a century. The revolutionary beginning of the first stage was the proclamation of Christianity as state religion in the early 4th century, and the beginning of the second stage was the creation of the Armenian written language about a century later.

Correction, coordination and political interpretation of the realities of the first stage are a necessary basis for recognizing and assessing the motives and foundations of the emergence of the "golden age" after the creation of the Armenian writing as a means of serving the primary political task of the agenda of that time.

АШОТ САРГСЯН**ПЕРВЫЙ ЭТАП ОБРАЩЕНИЯ АРМЯН В ХРИСТИАНСТВО:
ПОЛИТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ**

Ключевые слова: Царь Трдат III, Григорий Просветитель, христианство, язычество, Римская империя, политический феномен, национальная идентичность, государственная религия.

Принятие христианства в качестве государственной религии в Римской империи было постепенным политическим процессом, который длился около столетия и предполагал заранее подробно продуманную и осторожную стратегию. Находясь долгое время в политических кругах Рима, Трдат с этой стратегией должен был быть знаком.

В Армении царь Трдат III сразу же предпринял такой же политический шаг. Это был революционный акт, продиктованный как внешними угрозами для государственности, так и насущными внутренними проблемами.

С принятием христианства Трдат резко отделился от Сасанидской Персии (которая объявила зороастризм государственной религией и претендовала на власть над Арменией через его распространение), но не от Римской империи, как это интерпретируется в современных исторических работах.

Несмотря на то, что пути и методы принятия христианства в Римской империи и в Армении диаметрально различались, они в обоих случаях были результатом точных политических расчётов, обусловленных особенностями данной страны и первоочередной повесткой дня государства.

Решение Трдата было смелым не только потому, что оно был первым в мире, но и с точки зрения преодоления сопротивления всех социальных слоев, инерции тысячелетних языческих традиций.

Принятие христианства в Армении происходило в два этапа, каждый из которых длился около столетия. Революционным началом первого этапа стало провозглашение этой религии государственной в начале IV века, а началом второго этапа стало создание армянской письменности примерно столетием позже.

Политическая интерпретация реалий первого этапа является необходимой основой для определения причин возникновения «золотого века» после создания армянской письменности – средства, обслуживающего первоочередную политическую задачу того времени.